

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

ШЕВЧУК ОЛЕНА АНАТОЛІВНА

УДК [373.5:371.3]:613

**ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ВАЛЕОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ
УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ
ОСНОВ ЗДОРОВ'Я**

13.00.02 – теорія та методика навчання
(фізична культура, основи здоров'я)

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Харків – 2011

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Рівненському державному гуманітарному університеті, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор
Малафійк Іван Васильович,
Рівненський державний гуманітарний університет,
завідувач кафедри загальної і соціальної педагогіки
та акмеології.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, доцент
Ткачова Наталія Олександрівна,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди, професор кафедри загальної
педагогіки та педагогіки вищої школи;

кандидат педагогічних наук, доцент
Міхєєнко Олександр Іванович,
Сумський державний педагогічний
університет ім. А. С. Макаренка, доцент
кафедри здоров'я людини та фізичної реабілітації.

Захист відбудеться 23 грудня 2011 р. о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.051.19 у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна за адресою: пл. Свободи, 6, ауд. № 3-94, м. Харків, 61022.

Із дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: пл. Свободи, 4, м. Харків, 61022.

Автореферат розісланий 23 листопада 2011 р.

В.о. вченого секретаря
спеціалізованої вченої ради

В. І. Шахненко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. На початку третього тисячоліття в умовах глобалізації відчутно зросли взаємозалежність та взаємовплив індивіда й соціуму. Тому індивідуальне здоров'я (як одне з основних джерел повноцінного життя людини) на фоні соціального благополуччя перестає бути проблемою особистісною, воно має стати запорукою існування здорового суспільства й об'єктом його турботи. Усвідомлення особистістю відповідальності за власне здоров'я є важливою складовою виховання людини.

Однією з актуальних проблем сучасної педагогіки як науки є якнайширше і найповніше застосування її досягнень у справі навчання, виховання і розвитку молодого покоління заради розбудови здорового суспільства та формування його валеологічного світогляду. Особливо означена проблема стосується учнів підліткового віку, у якому закладаються психічні і моральні основи безпеки людини на рівні свідомості. Вміння визначати чільне місце здоров'ю в ієрархії життєвих цінностей набувається впродовж шкільного періоду життя кожної людини.

Проблема формування валеологічних знань в учнів основної школи була об'єктом вивчення вітчизняних і зарубіжних дослідників. Зокрема, теорію та практику навчання й виховання підлітків щодо ведення здорового способу життя як складову валеологічних знань обґрунтували педагоги-класики (Я. А. Коменський, П. Лесгафт, А. Макаренко, Й. Г. Песталоцці, В. Сухомлинський) та сучасні дослідники (Т. Бойченко, О. Вакуленко, О. Жабокрицька, В. Оржеховська, С. Свириденко, Н. Ткачова, В. Шахненко та інші); визначенням психолого-педагогічних особливостей розвитку і формування здорової особистості учня основної школи займалися Г. Голобородько, О. Дубогай, О. Леонтєва, О. Петрик, Р. Поташнюк, О. Савченко та інші; пошуки шляхів формування валеологічної свідомості в учнів здійснювали С. Василенко, В. Горашук, В. Заплатинський, О. Кабацька, А. Царенко, Г. Яцук; проблему формування системи знань досліджували П. Ерднієв, Л. Зоріна, В. Ільїн, І. Лернер, В. Лозова, М. Скаткін, Н. Талізін, А. Шепетов; валеологічний моніторинг стану здоров'я й умов навчання учнів реалізовували М. Гончаренко, С. Кириленко, В. Шаповалова та інші.

У Законі України «Про загальну середню освіту», Національній доктрині розвитку освіти України приділено велику увагу формуванню освіченої, творчої особистості, становленню її фізичного і морального здоров'я. У практику освіти запроваджено державні програми «Сприяння просвітницькій роботі «рівний – рівному» серед молоді України щодо здорового способу життя», «Молодь на роздоріжжі», «Діалог». Педагогами загальноосвітніх шкіл у навчально-виховній роботі застосовуються елементи валеософії, валеологічної культури, модульно-розвивального навчання. Водночас світогляд учнів не повною мірою відповідає валеологічному, а мислення ще не досягло рівня валеологічно-системного, про що свідчить поширення соціальних захворювань (токсикоманія, алкоголізм, тютюнокуріння, наркоманія), найчастіше – у підлітковому віці.

Основна *суперечність*, з якою пов'язана проблема дослідження, полягає в тому, що з одного боку, час і розвиток українського суспільства вимагають

розбудови державності валеологічно грамотними, творчими громадянами здорового суспільства, що потребує відповідних навчально-виховних методик, розробки нових концепцій оздоровчого виховання та навчання. З іншого боку, сучасна школа малоефективно використовує ті адекватні засоби для забезпечення виконання зазначеного соціального замовлення, які можна використовувати під час вивчення як усіх шкільних дисциплін, так і дисциплін оздоровчого спрямування.

Отже, актуальність проблеми, її недостатня розробленість, об'єктивна потреба розв'язання вищезначеної суперечності зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **«Формування системи валеологічних знань учнів основної школи у процесі навчання основ здоров'я»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження входить до тематичного плану науково-дослідницької держбюджетної роботи кафедри практичної психології та психотерапії Рівненського державного гуманітарного університету «Розвиток життєтворчої активності особистості» (державний реєстраційний номер 0109U000499).

Тема дослідження затверджена вченою радою Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 8 від 25.03.2011 р.) та узгоджена у раді з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології НАПН України (протокол № 4 від 26.04.2011 р.).

Мета дослідження полягає у виявленні, обґрунтуванні й експериментальній перевірці дидактичних умов формування системи валеологічних знань учнів основної школи у процесі навчання основ здоров'я та розробці шляхів їх практичної реалізації.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. Проаналізувати психолого-педагогічну, філософську, медичну й методичну літературу, яка розкриває проблему формування системи валеологічних знань в учнів основної школи у процесі навчання основ здоров'я.

2. На основі опрацьованої літератури та вивченого досвіду формування валеологічних знань учнів основної школи виявити й обґрунтувати дидактичні умови формування системи валеологічних знань у процесі навчання основ здоров'я.

3. Експериментально перевірити дидактичні умови формування системи валеологічних знань учнів основної школи у процесі навчання основ здоров'я.

4. Підготувати й видати методичні рекомендації, методичні розробки, навчально-методичні посібники на основі здобутих у дослідженні результатів.

Об'єкт дослідження: процес формування системи валеологічних знань в учнів 5–9-х класів основної школи.

Предмет дослідження: дидактичні умови формування системи валеологічних знань учнів 5–9-х класів основної школи у процесі навчання основ здоров'я та шляхи їх реалізації.

В основу дослідження покладена *гіпотеза*, заснована на **припущенні**, що формування системи валеологічних знань учнів основної школи можна

ефективно здійснювати за сукупності таких умов: знання учнями характеристик системи як засобу пізнання; формування знань про здоров'я як цілісності в єдності його складових; накопичення підлітками фонду валеологічних знань та організація їх у систему як одночасні процеси; формування розуміння й усвідомлення учнем себе не лише суб'єктом процесу навчання основ здоров'я, але й суб'єктом власного здоров'я у процесі пошуку шляхів його формування, зміцнення, збереження, відновлення.

Для вирішення зазначених завдань дослідження використано комплекс взаємопов'язаних **методів педагогічного дослідження**:

– *теоретичні методи*: системний підхід; вивчення і проблемно-цільовий аналіз наукових джерел вітчизняних та зарубіжних авторів щодо педагогічних, психологічних, медичних основ формування системи валеологічних знань; узагальнення передового педагогічного досвіду роботи педагогів у вихованні валеологічної культури; аналіз документів, які регламентують процес системної організації валеологічної освіти і методико валеологічного навчання у структурі цілісного педагогічного процесу; аналіз філософських джерел щодо валеологічної культури особистості;

– *емпіричні методи*: спостереження і соціометричне вивчення роботи підліткових макро- та мікрогруп, впливу на підлітків різновекторних соціальних чинників; анкетування; опитування;

– *експериментальні методи*: констатувальний, формувальний експеримент для перевірки ефективності обґрунтованих дидактичних умов формування системи валеологічних знань в учнів основної школи у процесі навчання основ здоров'я;

– *статистичні*: методи математичної статистики з метою обробки результатів дослідно-експериментальної роботи для кількісного та якісного аналізу ефективності розробленої методики.

Дослідно-експериментальна база дослідження. Дослідження здійснювалося упродовж 2000–2009 рр. на базі загальноосвітніх шкіл I–III ст. № 207 м. Києва (довідка № 82 від 15.03.2010 р.); ЗОШ I–III ст. № 4, 13, 22, 23, 28 (довідки № 47 від 21.04.10 р., № 384 від 10.06.2011 р., № 103 від 14.06.2011 р., № 47 від 09.06.2011 р., № 163 від 10.05.2011 р.), спеціалізованих шкіл I–III ст. № 15, «Центр надії», НВК «Колегіум», гуманітарної гімназії I–III ст. м. Рівного (довідки № 274 від 06.09.2010 р., № 254 від 07.06.2011 р., № 96 від 08.06.2011 р., № 508 від 09.09.2010 р.); ЗОШ I–III ст. № 3 м. Кузнєцовська (довідка № 320 від 10.12.2009 р.), Блажівської ЗОШ I–III ст. Рокитнівського району (довідка № 231 від 16.02.2009 р.), Сторожівської ЗОШ I–II ст. та Веснянської ЗОШ I–III ст. Корецького району Рівненської області (довідки № 91 від 31.11.2009 р., № 13 від 17.12.2009 р.). Загалом експериментальною роботою було охоплено 730 учнів 5–9-х класів.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*: обґрунтовано й експериментально перевірено дидактичні умови успішного формування системи валеологічних знань учнів основної школи

у процесі навчання основ здоров'я (знання учнями характеристик системи як засобу пізнання; формування знань про здоров'я як цілісності в єдності його складових; накопичення підлітками фонду валеологічних знань та організація їх у систему як одночасні процеси; формування розуміння й усвідомлення учнем себе не лише суб'єктом навчання основ здоров'я, але й суб'єктом власного здоров'я у процесі пошуку шляхів його формування, зміцнення, збереження, відновлення); здійснено системний аналіз процесу формування в учнів основної школи системи валеологічних знань; *уточнено* та структуровано зміст і процес формування системи валеологічних знань в учнів 5–9-х класів основної школи.

Набуло *подальшого розвитку* застосування системного підходу до підвищення якості валеологічних знань в учнів основної школи у процесі навчання основ здоров'я; уточнено поняття «система валеологічних знань», «матриця системи валеологічних знань».

Практичне значення одержаних результатів. Практичне застосування отриманих у процесі дослідження результатів знайшло своє вираження у тому, що розроблено шляхи практичної реалізації дидактичних умов формування системи валеологічних знань у процесі навчання основ здоров'я; підготовлено до друку і видано навчально-методичний посібник для вчителів та учнів «Валеологія. Розробки уроків для 5–7 класів»; навчальні програми «Здоров'я», «Основи безпеки життєдіяльності з елементами валеології», «Основи медичних знань» (2002–2004 рр.), «Методика викладання валеології та БЖД» для студентів ВНЗ; методичні посібники «Основи здоров'я» (7-й кл., 9-й кл.) для учнів основної школи. Результати дослідження можуть бути застосовані у реалізації базових лекційних курсів, спецкурсів та науково-методичних розробок із валеології в системі вищої освіти, у підготовці підручників, навчальних і методичних посібників для вчителів та учнів основної школи, в лекторській і пропагандистській роботі валеологічного змісту. Розроблено та захищено модель сучасного навчального закладу – «Школа сприяння здоров'ю» (автор моделі О. Шевчук).

Основні результати дослідження впроваджено в педагогічний процес загальноосвітніх навчальних закладів, на базі яких проводився експеримент.

Особистий внесок автора визначається працями, написаними одноосібно та у співавторстві, й полягає у структуруванні змісту, розробці понятійного апарату, моделюванні конспектів лекційних занять, їх модернізації; полягає у застосуванні системного підходу до викладання навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності», її валеологізації (навчальний посібник «Конспекти лекцій з безпеки життєдіяльності» для студентів ВНЗ); у доповненні практичних занять (навчальний посібник «Психодіагностичні та контрольні тести з БЖД» для студентів ВНЗ) тестами психолого-валеологічного змісту; у розробці тестів підсумкового контролю змістовних модулів № 1 та № 2 «Психофізіологічна надійність людини», «Психофізіологічні основи безпеки здоров'я», «Небезпеки людини в сфері проживання», «Перша долікарська допомога»; у структуруванні змісту методичного посібника «Методичні вказівки з БЖД» для студентів ВНЗ.

Цей внесок полягає у розробці розділу «Залікові запитання», впорядкуванні розділу «Список рекомендованої літератури»; в авторських методичних посібниках «Основи здоров'я» (для 7-их та 9-их класів), «Валеологія. Розробки уроків для 5–7 класів» у процесі викладання дисциплін валеологічного змісту в ЗОШ I–III ст. № 4 м. Рівного, в Рівненському державному гуманітарному університеті.

Апробація результатів дослідження здійснювалася за кількома напрямками.

Теоретичні положення дисертації були покладені в основу проєктів базового змісту та програм шкільного валеологічного курсу, рекомендованих Міністерством освіти і науки, молоді та спорту для обговорення з наступним запровадженням в освітню мережу України.

Найважливіші концептуальні положення та висновки дослідження були представлені й обговорені на Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Системно-розвивальне навчання: суть, досвід, проблеми» (Рівне, 2001); «Валеологічна освіта в навчальних закладах України: стан і перспективи розвитку» (Кіровоград–Остріг, 2002); «Соціально-психологічні детермінанти трансформування гендерних стереотипів в умовах сучасного суспільства» (Рівне, 2003); на засіданнях кафедр валеології, педагогіки, загально-технічних дисциплін і технологій Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, 2000–2009); на засіданнях відділу управління освітою Рівненського міськвиконкому (Рівне, 2001); обласних та міських методичних об'єднаннях з валеології, основ безпеки життєдіяльності, допризовної підготовки юнаків, цивільної оборони, основ медичних знань, біології і хімії (Рівне, 2001–2005); на психологічному семінарі «Соціально-психологічні особливості формування здорового способу життя молоді» для педагогів загальнонавчальних закладів щодо формування здорового способу життя у дітей віком від 6 до 17 років (у рамках проєкту «Регіональний центр соціальних процесів»); на курсах підвищення кваліфікації вчителів біології, хімії, основ безпеки життєдіяльності, основ валеології, класних керівників (Рівненський обласний інститут підвищення педагогічної освіти, 2000–2005), на тренінг-курсах, розроблених у рамках реалізації Програми «Сприяння просвітницькій роботі «рівний-рівному» серед молоді України щодо здорового способу життя» та методичних об'єднаннях учителів ЗОШ із питань просвітницької роботи щодо здорового способу життя згідно програми «рівний-рівному» (Рівне, 2003–2005). Окремі розділи, висновки дисертації обговорювалися на засіданнях обласної науково-методичної ради з цивільної оборони, основ безпеки життєдіяльності, основ медичних знань м. Рівного та Рівненської області; кафедри педагогіки, валеології, загально-технічних дисциплін і технологій Рівненського державного гуманітарного університету (2002–2011).

Вірогідність наукових результатів забезпечена методологічним підходом до аналізу проблеми; обґрунтованістю вихідних теоретичних положень, їх відповідністю рівню сучасного розвитку науки і передового педагогічного досвіду; широкою опорою на теоретичні дані психологічної і педагогічної

науки; використанням комплексу взаємодоповнюючих методів, що відображають специфіку дослідження та адекватні його конкретній меті.

Публікації. За тоєю дослідження опубліковано 31 наукову і науково-методичну працю, із них – 11 статей у провідних фахових виданнях, 1 – у інших виданнях, 10 тез у матеріалах конференцій (7 одноосібних), 3 навчально-методичні рекомендації (1 одноосібна), 5 навчальних (3 одноосібних) та 1 методичний посібники.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загального висновку, додатків, списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації – 217 сторінок, із них основного тексту – 170 сторінок. Дослідження містить 9 таблиць, 17 рисунків, 17 додатків (на 27 сторінках). Список використаних джерел містить 221 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження; визначено мету, завдання, об'єкт, предмет і гіпотезу; розкрито методи, організацію, експериментальну базу; визначено наукову новизну та практичне значення; наведено відомості про вірогідність наукових результатів та апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження; подано відомості про особистий внесок автора, публікації, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі – «**Формування системи валеологічних знань учнів основної школи як науково-педагогічна проблема**» – розкрито історичний та теоретичний аспекти проблеми; проаналізовано сутність поняття «валеологія», розкрито структуру, критерії й показники сформованості валеологічних знань в учнів основної школи у процесі навчання основ здоров'я; розглянуто особливості системного підходу як методологічного принципу і як конкретно-наукового методу дослідження.

Дослідженню валеологічних питань присвячені праці Гіппократа, Клавдія Галена, Геродика, Демокріта, Парацельса, Авіценни. Зокрема, Гіппократ уважав, що не можна нав'язувати організму необхідних з точки зору лікаря дій, а потрібно допомогти організму самому подолати хворобу. Так як організм зцілює природа, то лікар повинен допомогти природі. Авіценна розглядав стан організму як «здоров'я», «проміжний стан» і «хворобу», висвітлював принципи збереження здоров'я, ідеї профілактики медицини, турбувався про виховання здорової дитини з першого дня її народження як основу розвитку здорового організму в майбутньому.

Аналіз історичної, медичної, педагогічної, публіцистичної, філософсько-світоглядної літератури дав можливість зробити висновок про порушення проблем валеологічного спрямування в освіті впродовж усього існування людства. Наприклад, епікурійська і стоїчна філософські школи (кін. IV ст. – поч. V ст. до н.е.) розробляли питання фізичного та духовного здоров'я людини. Я. А. Коменський запровадив природовідповідне виховання, вікову періодизацію. Й. Г. Песталощі працював над удосконаленням розумового,

морального, релігійного виховання школярів. М. Пирогов надавав перевагу активним методам навчання, формуванню валеологічного світогляду учнів, викладанню в основних школах дисципліни про здоровий спосіб життя. А. Макаренко і В. Сухомлинський звертали увагу на особливе значення здоров'я і здорового способу життя в теорії та практиці навчання й виховання.

Фундатором сучасної валеології вважають відомого фармаколога-фізіолога І. Брехмана. У 1980 р. він запровадив термін «валеологія» вперше.

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про загальну середню освіту» з 1993 р. розпочато роботу щодо впровадження валеологічних знань у навчальний процес, виховання свідомого ставлення до свого здоров'я та здоров'я інших громадян як найвищої соціальної цінності, формування гігієнічних навичок і засад здорового способу життя. З 1994 р. було введено в усіх навчальних закладах України нову навчальну дисципліну «Основи валеології». Так виникло нове розгалуження валеології – педагогічна валеологія. У подальшому з 2004 р. у загальноосвітніх навчальних закладах України вивчають дисципліну «Основи здоров'я».

У сучасній науці валеологія трактується як галузь знань, наука, шкільна дисципліна. У контексті дослідження валеологія розглядається як система знань про закономірності та механізми формування, збереження, зміцнення, відновлення і передачу наступним поколінням здоров'я здорової людини, суспільства у соціальному, духовному, психічному, фізичному аспектах самого здоров'я.

Незважаючи на істотні кроки щодо підвищення якості валеологічної освіти учнів загальноосвітніх навчальних закладів України, досягти вагомого поступу у формуванні валеологічної культури учнів не вдалося. Наприклад, із 2000 р. стан викладання валеологічних дисциплін та рівень валеологічних знань (у контексті їх якості) досліджуваних учнів 5–9-х класів окремих шкіл м. Кисва, м. Кузнецовська, м. Рівного та Рівненської області був низьким. У ході дослідно-експериментальної роботи ми з'ясували, що під поняттям «здоров'я» учні розуміють, в основному, фізичне здоров'я і не розмежовують інших складових здоров'я. Валеологічні знання учнів 5–9-х класів не були об'єднані в цілісність, а виявилися фрагментарними.

Установлено, що якість знань є характерною ознакою учнів підліткового віку. За Д. Ельконіним, підлітки – це учні середнього шкільного віку (10–14 років). Тому для педагогічного дослідження ми обрали учнів основної школи та з'ясували, що процес формування системи валеологічних знань найефективніше виявляється в учнів 8–9-х класів. Доведено, що у формуванні системи валеологічних знань підлітка, його психолого-фізіологічні особливості за сприятливих обставин відіграють ключову роль. Період розвитку особистості у середньому та старшому підлітковому віці характеризується низкою процесів, таких як: формування і становлення внутрішньої мотивації; становлення гендерної та соціальної самосвідомості; самоідентифікація особистості. Провідним у формуванні світогляду та розвитку соціальних і вольових якостей (самодисципліни, цілеспрямованості, відповідальності) є самовиховання. Розвиток аналітичного мислення спонукає підлітків до самоаналізу та прагнення до самовдосконалення, тобто формування власної особистості відповідно до

ідеалу.

Однак, такі моделі поведінки як наслідування і копіювання достатньою мірою характерні для поведінки підлітка. Усе вище зазначене дозволяє стверджувати, що підлітковий період розвитку учня є найбільш сприятливим для сприйняття будь-якої інформаційно-поведінкової системи, в тому числі – системи валеологічних знань. Перебуваючи у стані пошуку, самоідентифікації, підліток формує власний внутрішній світ моральних та духовних переконань, спираючись на запропоновані соціумом зразки поведінки та аналізуючи їх, тому значна роль має належати формуванню здорової мотивації підлітка.

Процес становлення гендерної самоідентифікації підлітка піднімає низку внутрішніх запитань щодо його поведінкової моделі як представника певної статі. Валеологічна система знань дозволяє запропонувати підліткові такі відповіді на його внутрішні виклики, за яких ці знання стають згодом усвідомленою частиною власних валеологічних переконань підлітка, частиною його етичного ідеалу, згідно якого будується соціальна поведінка старшого підлітка і дорослої особистості.

Запропонована підлітку система валеологічних знань як поведінкова модель, форми і методи роботи вчителя повинні бути такими, що звертаються до особистого світогляду учня, дають йому можливість усвідомленого вибору, є світоглядноформуючими й одночасно демонструють соціальні переваги моделі поведінки, що базується на практичному наслідуванню принципам валеологічних знань. Яскраве демонстрування соціальних переваг валеологічно свідомої поведінки є невід'ємним, оскільки: по-перше, прагне наслідувати успішні соціальні моделі є одним із провідних рис поведінки підлітка; по-друге, воно апелює до творчих здібностей підлітка, його багатой образної уяви, емоційності.

Отже, процес навчання має пристосуватися до існуючого, досягнутого рівня психічного та фізіологічного розвитку учня. Тому вік від 10 до 14 років, з огляду на вище наведене, є найсприятливішим для ознайомлення учня з системою валеологічних знань. Крім того, механізм розв'язання проблеми щодо формування високої якості валеологічних знань як власного надбання учня лежить у системі як засобі пізнання і процесі її усвідомлення.

Відомо, що система – взаємопов'язана сукупність елементів, які знаходяться у відношеннях і зв'язках один з одним, що утворює певну цілісність, єдність. Констатовано, що кожна система, незалежно від її предметно-змістового наповнення, має функціонально-морфологічну компонентну структуру, яка є інваріантною для всіх систем. Саме ця структура забезпечує цілісність системи. Такими функціонально-морфологічними компонентами системи є її елементи, елементна структура, системоутворювальний чинник, рівень ієрархії, функція, емерджентна властивість, реляційний вплив. Компоненти взаємозв'язані, а схема цього зв'язку є однаковою для всіх систем і має таку структуру: рівень ієрархії → функція системи → системоутворювальний чинник → елементи системи → елементна структура → емерджентна властивість системи та її реляційний вплив.

Будь-який цілісний об'єкт може бути розглянутий як система, і до того ж не одна. Таким чином, отримати систему «об'єкт» – означає наповнити конкретним

предметним змістом усі функціонально-морфологічні компоненти цієї системи.

У нашому дослідженні розглядається три системи: система «здоров'я», система знань про здоров'я (що і є системою валеологічних знань) та система валеологічних знань як власне надбання учня.

Система валеологічних знань – це система знань про здоров'я як суспільну та індивідуальну цінність. Тому необхідною основою для створення теоретичної бази формування валеологічних знань є система «Здоров'я як суспільна та індивідуальна цінність». Визначення цієї системи зводиться до наповнення конкретним змістом кожного функціонально-морфологічного системного компонента, що дає можливість розкрити різні аспекти поняття «здоров'я».

Другий розділ – **«Визначення системи валеологічних знань учнів основної школи у процесі навчання основ здоров'я, обґрунтування та перевірка дидактичних умов її формування»** – присвячено розкриттю системи валеологічних знань, що може бути сформована у процесі навчання основ здоров'я учнів 5–9 класів основної школи; обґрунтуванню й перевірці дидактичних умов їх формування: знання учнями характеристик системи як засобу пізнання; формування знань про здоров'я як цілісності в єдності його складових; накопичення фонду валеологічних знань та організація їх в систему як одночасні процеси; використання учнями теоретичної моделі здоров'я для формування, зміцнення, збереження, відновлення власного. Також представлено результати організації, змісту та аналізу дослідно-експериментального підтвердження основних положень дисертаційного дослідження.

У сучасній педагогічній науці спробу інтегрувати знання про здоров'я в систему зробили Т. Бойченко, С. Кириленко, А. Степанюк та інші, що було враховано при обґрунтуванні теоретичних основ нашого дослідження і доповнено.

З'ясовано, що в основі формування валеологічних знань лежить система «Здоров'я як суспільна та індивідуальна цінність». Однак вона не може бути безпосередньо використана для формування системи індивідуальних валеологічних знань, а є лише основою цього процесу. Засвоєння валеологічних знань конкретним індивідом, як і формування системи цих знань, – це процес, що пов'язаний із формуванням певного чуттєвого образу, уявлень, понять з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей цього індивіда, а система «здоров'я» таких видів знань не містить.

Визначальним положенням у пошуку шляхів формування системи валеологічних знань у процесі навчання основ здоров'я є енциклопедичне визначення знань, за яким знання – це перевірений суспільно-історичною практикою і засвідчений логікою результат процесу пізнання дійсності, адекватне її відображення у свідомості людини у вигляді уявлень, понять, суджень, теорій.

Тому формування в учнів 5–9 класів валеологічних знань може бути забезпечене через формування відповідних уявлень, понять, суджень, теорій, а формування їх системи – через функціонально-морфологічну компонентну

структуру. Це твердження і було представлено нами у матриці, що має форму таблиці 1.

Таблиця 1

Матриця «Система валеологічних знань учня»

Функціонально-морфологічні компоненти	Психологічні складові системи знань про здоров'я			
	Уявлення	Поняття	Судження	Теорії
Рівень ієрархії	А1	А2	А3	А4
Функція системи	Б1	Б2	Б3	Б4
Системоутворювальний чинник	В1	В2	В3	В4
Елементи системи	Г1	Г2	Г3	Г4
Структура системи	Д1	Д2	Д3	Д4
Емерджентна властивість	Е1	Е2	Е3	Е4

Кожна складова цієї матриці має конкретний зміст, а саме – які уявлення, поняття чи судження, теорії розкривають зміст кожної функціонально-морфологічної характеристики системи. Наприклад, рівень ієрархії системи валеологічних знань учня включає в себе уявлення, поняття, судження, теорію. Завдання полягає в тому, щоб наповнити їх конкретним змістом, тобто з'ясувати, які уявлення утворюють рівень ієрархії, які поняття, судження і теорії входять до нього. Отже, рівень ієрархії системи валеологічних знань як власного надбання учня буде складатися з елементів А1–А4, функція системи – з Б1–Б4. Далі розглядаємо системоутворювальний чинник (В1–В4), елементи (Г1–Г4), структуру (Д1–Д4), емерджентну властивість (Е1–Е4) системи валеологічних знань учня з їх предметно-змістовим наповненням. Наприклад, розглянемо компонент А1. А1 – уявлення про те, що середовище, в якому живе людина, постійно змінюється, отже, і людина повинна постійно формувати, зміцнювати, відновлювати своє здоров'я (тренувати тіло та розвивати розумові здібності, навчитися контролювати психічний стан), щоб завжди бути у гармонійних стосунках з оточенням, володіти певною адаптивністю. Змістове наповнення всіх позначень А–Е є змістом теоретичної моделі системи валеологічних знань, що має бути сформована у процесі навчання основ здоров'я.

Теоретичне обґрунтування системи валеологічних знань на основі вище описаної матриці є визначальним чинником, основою формування зазначеної системи.

Внутрішньосистемна діяльність у процесі формування валеологічних знань, тобто змістове наповнення всіх функціонально-морфологічних компонентів системи (рівня ієрархії, функції системи та інше), встановлення зв'язків між ними має значні можливості не лише для збагачення і поглиблення валеологічних знань учнів, але й для формування уявлень про здоровий спосіб життя та мотивацію до нього.

Аналіз досліджуваної літератури щодо вирішення проблеми формування

валеологічних знань, їх системи дав можливість обґрунтувати низку дидактичних умов успішного формування системи валеологічних знань учнями основної школи у процесі навчання основ здоров'я. Наша дослідницька позиція полягала в тому, що при виборі шляху реалізації формування системи валеологічних знань уся діяльність учителя та учнів підпорядковується логіці функціонально-морфологічної системної структури, спочатку наповнюється конкретним валеологічним змістом така характеристика системи як рівень ієрархії (зв'язки субординації та координації), потім – функція системи, далі – системоутворювальний чинник, за ним – елементи системи, після цього розкривається елементна структура і, нарешті, системна (емерджентна) властивість з її реляційним впливом. Однак таке змістове наповнення кожної системної характеристики обов'язково пов'язане з формуванням конкретних уявлень, понять, суджень, теорій.

Першою дидактичною умовою формування системи валеологічних знань є не лише знання системи як особливої форми цілого, що має свою специфічну цілісність, але й знання того, що система – це особливий засіб пізнання (знання учнями характеристик системи як засобу пізнання).

Сприятливою обставиною для реалізації першої умови було те, що в 5–9-х класах навчальна програма з основ здоров'я передбачала вивчення однакових тем, але на різних рівнях абстрагування, повноти і глибини висвітлення всіх аспектів здоров'я. Тому системна конструкція цілісного впорядкування змісту навчання залишається інваріантною, змінюється лише предметно-змістове її наповнення. Таким чином, при переході учня з одного класу в наступний одна і та ж системна цілісність валеологічних знань залишається сталою, але у змістовому відношенні збагачується.

У процесі дослідження встановлено, що учні 9-х класів без особливих зусиль засвоювали й оволодівали матрицею системно-змістової декомпозиції знань (рівень ієрархії, функція системи, системоутворювальний чинник тощо), використовували зазначену термінологію. Але для учнів 5–7-х класів така схема була важкою, тому виникла необхідність замінити її на простішу для розуміння, зберігши сутність згаданої схеми. Відповідно, нова схема представлена на рис. 1.

Запропоновану вербально-змістову форму цілісності системи знань було застосовано при вивченні шкільних дисциплін фізики, математики, географії, а ми використали її для формування в учнів основної школи системи валеологічних знань у процесі навчання основ здоров'я.

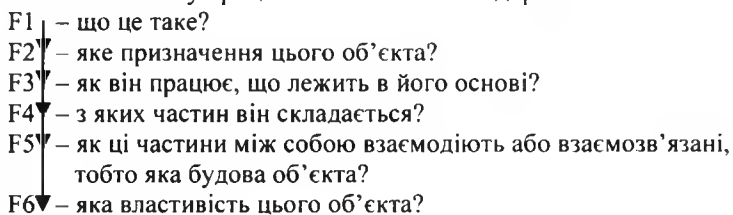

Рис. 1. Схема вербально-змістової форми цілісності системи знань

- У трактуванні поняття «здоров'я» означена схема матиме наступне звучання:
- що таке здоров'я і яке місце воно займає серед інших життєвих цінностей людини?
  - яку функцію в житті людини виконує здоров'я?
  - яка сутність здоров'я?
  - які складові соціального та індивідуального здоров'я?
  - як вони між собою пов'язані?
  - яку властивість має здоров'я, і як вона впливає на складові здоров'я та зв'язок між ними?

Такий системний розгляд здоров'я як цілого при багаторазовому повторенні в різних класах став своєрідним алгоритмом його представлення як цілісної системи, системи валеологічних знань та формування мотивації до здорового способу життя.

Другою умовою успішного формування системи валеологічних знань є розгляд здоров'я як цілісності у складі соціального, духовного, психічного, фізичного здоров'я (формування знань про здоров'я як цілісності в єдності його складових). За своїм змістом вони доповнюють одне одного, взаємодіючи одне з одним. створюють цілісність, яка називається “здоров'я”.

Третя умова. К. Ушинський стверджував, що для того, щоб в учнів сформувати систему знань, потрібно спочатку дати їм ці знання, а вже потім упорядкувати їх у систему, організувати їх в системну цілісність. Проте в теорії та практиці освіти обґрунтовано інший шлях формування системи знань: шлях одночасного накопичення підлітками фонду знань й організації їх у систему, в ціле.

Четвертою умовою є формування розуміння усвідомлення учнем себе не лише суб'єктом навчання основ здоров'я, але й суб'єктом власного здоров'я у процесі пошуку шляхів його формування, зміцнення, збереження та відновлення. Основи здоров'я, як і основи валеології в загальноосвітній школі не повинні вивчатися як традиційні навчальні дисципліни, адже для кожного учня предмет «Основи здоров'я» має непересічне значення, а його вивчення тісно пов'язане із власним індивідуальним здоров'ям. Це положення є основою того, що учень є не лише об'єктом і суб'єктом навчання, але й суб'єктом власного здоров'я. Реалізується воно за умови, коли вивчення основ здоров'я, як і вивчення валеології, учень підпорядкує вивченню власного здоров'я, чому повинна сприяти спеціальна (особистісно зорієнтована) організація процесу навчання.

На першому, констатувальному етапі експерименту було підготовлено низку діагностичних завдань щодо предмету виявлення ступеня сформованості в учнів 5–9-х класів системних уявлень, рівня валеологічних знань, а також розуміння ними окремих валеологічних понять. Було проведено констатувальне діагностування, зроблено аналіз його результатів.

Крім того, на цьому ж етапі підготовлено педагогів до здійснення експериментальної роботи, зокрема забезпечено засвоєння ними системної методології наукового пізнання і методу системно-змістової декомпозиції знань; опрацювання основної та додаткової літератури з валеології; вивчення

навчальних програм з основ здоров'я і запропонованих навчальних посібників.

Обсяг вибірки учнів 5–9-х класів, які брали участь у констатувальному експерименті в 2000–2004 рр., – 730 осіб. В експерименті взяли участь учні 5–9-х класів шкіл м. Києва, м. Кузнецовська, м. Рівного та Рівненської області.

Діагностичні завдання стосувалися не лише розуміння системи, але й знання основних валеологічних понять (наприклад: чи часто вам доводилося чути слово «система»?; чи використовуєте ви це поняття при вивченні інших дисциплін, у тому числі – при вивченні основ здоров'я, валеології? тощо). У результаті діагностування ми дізналися, що учні часто чують і вживають термін «система», але вони не розуміють його значення і не здатні назвати жодної властивості системи (98 %); переважна більшість учнів ототожнюють валеологію з медициною (63 %); учні оцінюють своє здоров'я на «відмінно» (83 %), «добре» (15 %), «задовільно» (2 %).

З'ясовано, що у містах Кузнецовську і Рівному, Рівненській області на час експерименту не було вчителів-валеологів, а «Валеологію» та «Основи здоров'я» викладали педагоги, яких додатково довантажили цими дисциплінами. Наявність фрагментарних знань з основ здоров'я є результатом відсутності у методичній літературі розкриття проблеми формування системи знань. Майже 67 % респондентів переконані в тому, що здоров'я – це, в першу чергу, фізичне здоров'я, а здоровий спосіб життя теж пов'язаний із фізичним здоров'ям. 7 % учнів 5–9-х класів окрім фізичного здоров'я назвали ще й психічне, не зазначивши духовної складової здоров'я.

Учителі, які були задіяні в експерименті констатували, що учні 5–7-х класів, а іноді й 8-х класів не розуміють таких системних характеристик, як рівень ієрархії, функція системи та ін., хоча в 9-му класі результати дещо кращі. З метою корекції ситуації, яка склалась була застосована схема вербально-змістової форми системної цілісності, яку з легкістю сприйняли учні всіх класів, у тому числі – 9-х.

За оцінки сформованості операційної здатності учнів створювати цілісну картину здоров'я загалом і власного здоров'я зокрема виявилось, що учням легше що цілісність уявляти у наступному тлумаченні: з яких складових складається здоров'я; що об'єднує їх у ціле; які зв'язки між цими складовими; яку властивість має здоров'я як ціле; яка роль здоров'я серед інших людських цінностей; яка функція здоров'я.

Існує ще один важливий аспект проблеми нашого дослідження. Відомо, що учень з об'єкта навчання перетворюється в суб'єкта тоді, коли він самостійно, за власної ініціативи формує для себе ті чи інші конкретні пізнавальні завдання, цілі навчання, розробляє способи їх розв'язання, реалізує все на практиці, оцінює ступінь досягнення поставлених цілей, здійснює порівняння отриманого результату із запланованим та на основі цієї різниці здійснює корекційні дії. Якщо для всіх навчальних предметів, які вивчаються у школі, ця схема не працює в повному обсязі і на окремих етапах майже не реалізується, то таке спрощення не прийнятне при вивченні основ здоров'я. Адже учні, особливо у 8–9-х класах, розуміють, що здоров'я – безцінне, а тому вивчення основ здоров'я, валеології вони пов'язують із власним інтересом. Таке розуміння виникає за умови, коли не лише навчальна програма задає зміст навчання, а

кожен конкретний учень зокрема. Це можливо, якщо допомогти кожному учневі засвоїти сутність формування, зміцнення, збереження, відновлення власного здоров'я. Саме за таких умов на кожному уроці кожен учень буде розглядати навчальну тему крізь призму власного здоров'я, наповнюючи своє світосприйняття багатограними знаннями про нього. Таким чином, факт перетворення учня з об'єкта навчання в суб'єкта валеологічного навчання й суб'єкта свого здоров'я можна оцінити за кількістю тих запитань, які він буде формулювати у ракурсі проблем, які будуть адресовані вчителю і собі.

Одним із результатів формувального етапу дослідження є формування в учнів експериментальних класів операційної здатності створювати системну картину об'єкта «здоров'я», тобто застосовувати функціонально-морфологічну системну структуру до вивчення «здоров'я». Відповідні діагностичні завдання щодо сформованості цієї здатності в учнів мали рівневий характер. Учнім було запропоновано 6 завдань, за правильну відповідь на які вони отримували по 2 бали. Інтегрована оцінка за всі завдання складала 12 балів. Діаграму розподілу учнів контрольних й експериментальних класів щодо сформованості досліджуваної якості представлено на рис. 2.

Рис. 2. Сформованість операційної здатності учнів у створенні системного об'єкта «здоров'я»

Діаграма дає наочне уявлення про розподіли оцінок в експериментальних і контрольних класах щодо розуміння системи та сформованості операційної здатності створювати системну картину об'єкта «здоров'я» як цілого.

Таким чином, системний характер валеологічних знань з основ здоров'я як результат дії визначених нами умов опосередковано підтверджує інтегративну дію цих умов, що виражається у різних властивостях системи валеологічних знань.

Рівень сформованості системи валеологічних знань оцінювався за 12-бальною шкалою на основі чотирьох властивостей цієї системи: ієрархічності, функціональності, структурності та емерджентності. Достовірність отриманих результатів перевіряли за критерієм Стюдента. Разом із тим, був визначений коефіцієнт кореляції між різними властивостями в обох групах класів.

Підтверджено, що в учнів експериментальних класів сформовано ґрунтовну змістову систему про індивідуальне здоров'я на вищому рівні.

За твердженням учителів, які працювали в експериментальних класах, учні в процесі навчання основ здоров'я часто зверталися з проханнями порекомендувати необхідну літературу, в якій мали знайти пояснення про ту чи іншу складову здоров'я, шляхи його зміцнення. Ці факти є свідченням того, що учні набули або намагаються набути статусу суб'єкта власного здоров'я. Отже, результати формувального етапу педагогічного експерименту підтвердили гіпотезу дослідження.

Узагальнення результатів проведення дослідницько-пошукової роботи та педагогічного експерименту дало підстави дійти наступних **висновків**.

1. Важливість валеології як науки про здоров'я для сучасного учня зумовлюється тим, що формування здоров'я людини залежить від самої людини і її способу життя. Сучасна людина переконана, що в ієрархії її життєвих цінностей здоров'я посідає чільне місце. Дослідження виявило, що проблема формування системи валеологічних знань в учнів основної школи у процесі навчання основ наук вивчалася, в основному, на рівні сутності і змісту. Не стали предметом спеціального дослідження дидактичні умови формування системи валеологічних знань взагалі й у навчанні учнів основ здоров'я зокрема. Залишається до цього часу не розкритий механізм формування системних валеологічних уявлень, понять, суджень.

2. Відомо, що кожна система, незалежно від її предметно-змістового наповнення, має функціонально-морфологічну компонентну структуру, яка є інваріантною для всіх систем. Її компонентами є рівень ієрархії, функція, системоутворювальний чинник, елементи системи, її структура, емерджентна властивість. Між ними діють системні зв'язки, які забезпечують цілісність системи. Описати систему – означає отримати предметно-змістове наповнення кожного з цих компонентів. Але з іншого боку, знання виражаються через уявлення, поняття, судження, теорію. Тому формування в учнів 5–9-х кл. валеологічних знань здійснюється через формування уявлень, понять, суджень, теорій, а формування їх системи – через функціонально-морфологічну компонентну структуру. Виникає саме така матриця, яка на основі системи «здоров'я» розкриває механізм створення системи валеологічних знань.

Успішність у формуванні системи валеологічних знань в учнів основної школи може бути забезпечена за наявності наступних дидактичних умов. Усі учні основної школи повинні оволодіти поняттям системи як засобу пізнання, системно-змістовою декомпозицією знань, що дає їм дієвий метод пізнання дійсності. Застосування цього методу до об'єкта «здоров'я» дозволяє істотно збагатити знання учнів про цей об'єкт. Процес накопичення підлітками фонду валеологічних знань та процес їх організації в систему повинні відбуватися одночасно. Учень стає не лише суб'єктом навчання але й суб'єктом власного здоров'я. Це виявляється в тому, що учень зі своєї ініціативи формулює низку запитань, проблем як до вчителя так і до самого себе, розглядаючи їх крізь призму власного здоров'я.

3. Апробація ефективності дидактичних умов успішного формування

системи валеологічних знань у процесі навчання основ здоров'я засвідчила зростання рівня сформованості валеологічних знань в експериментальних класах в середньому на 12 %, тоді як в контрольних класах це зростання не перевищувало 4 %. Доказом цього були високі коефіцієнти кореляції між системними властивостями (функціональністю та структурністю (0,78), емерджентністю й ієрархічністю (0,67)). Також виявлено позитивну динаміку у формуванні в учнів основних характеристик системи.

4. Застосування у навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів навчальних посібників, навчально-методичних видань, розроблених на основі здобутих у дослідженні результатів, дозволило активізувати процес формування індивідуальної системи знань з основ здоров'я у підлітків.

Дослідження не охоплює всього спектру питань, пов'язаних із формуванням системи валеологічних знань під час навчання основ здоров'я і не претендує на повноту характеристики розглянутої проблеми, а є лише одним із підходів до розв'язання проблеми підвищення якості валеологічної освіти учня. Предметом подальших пошуків, на наш погляд, є розгляд полісистеми «Здоров'я» та вдосконалення системи валеологічних знань учнів на цій основі.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Навчальні посібники та методичні праці

1. Шевчук О. А. Валеологія. Розробки уроків для 5–7 класів. Методичний посібник для вчителів та учнів / О. А. Шевчук. – Рівне : «Ліста», 2001. – 200 с. (*посібник отримав відзнаку за конкурсом посібників та має гриф МОН України від 07.04.2000 р.*)

2. Шевчук О. А. Конспекти лекцій з БЖД : [навч. посіб. для студ. гуманіт. і природн. спеціальностей вищ. навч. закл.] / М. П. Костюк, О. А. Шевчук. – Рівне : РДГУ, 2006. – 70 с.

3. Шевчук Олена. Основи здоров'я: 7 кл. / О. Шевчук. – К. : Шк. світ, 2007. – 112 с.

4. Шевчук О. Інноваційні уроки основ здоров'я : 7 кл. / О. Шевчук. – К. : Шк. світ, 2008. – 128 с.

5. Шевчук О. А. Основи здоров'я: конспекти уроків: 9 клас / О. А. Шевчук. – К. : Шк. світ, 2009. – 136 с.

6. Шевчук О. А. Психодіагностичні та контрольні тести з БЖД : [посіб. для студ. гуманіт. і природн. спеціальностей ВНЗ освіти України I–IV рівнів акредитації] / М. П. Костюк, О. А. Шевчук. – Рівне : РДГУ, 2009. – 94 с.

Статті у наукових фахових виданнях

7. Шевчук О. А. Системний підхід у реалізації програми «Основи валеології» / О. А. Шевчук // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. праць. – Рівне : РДГУ, 2002. – Вип. 23. – С. 11–13.

8. Шевчук О. А. Орієнтація школярів на здоровий спосіб життя через систему валеологічних знань / О. А. Шевчук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка». – Острог, 2002. – Вип. 3. – С. 487–494.

9. Шевчук О. А. Дія структури системи «здоров'я» на формування особистості дитини з шкільної лави через здоровий спосіб життя / О. А. Шевчук // Теорія та методика вивчення природничо-математичних і технічних дисциплін : зб. наук.-метод. праць. – Рівне : РДГУ, 2003. – Вип. 6. – С. 105–109.

10. Шевчук О. А. Системний аналіз змісту валеологічних знань у школярів 5–10-х класів загальноосвітніх шкіл / О. А. Шевчук // Теорія і методика вивчення природничо-математичних і технічних дисциплін : зб. наук.-метод. праць. – Рівне : РДГУ, 2004. – Вип. 7. – С. 69–72.

11. Шевчук О. А. Роль системної валеологічної настанови у формуванні гендерних стереотипів серед підлітків / О. А. Шевчук // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. Серія «Психологія. Формування парадигми самосвідомості у психологічній науці» : зб. наук. праць. – Рівне: РДГУ, 2004. – Вип. 30. – С. 225–232.

12. Шевчук О. А. Вплив системи «Школа здоров'я» на формування системності валеологічних знань у загальноосвітніх школах / О. А. Шевчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія «Педагогіка і психологія». – Вінниця : ВДПУ, 2004. – Вип. 11. – С. 194–197.

13. Шевчук О. А. Рівень валеологічних знань у старших підлітків при вивченні курсу «Безпека життєдіяльності» / О. А. Шевчук // Теорія та методика вивчення природничо-математичних і технічних дисциплін : зб. наук.-метод. праць. – Рівне : РДГУ, 2006. – Вип. 9. – С. 105–108.

14. Шевчук О. А. Створення системи валеологічних знань на рівні учня у «Школі здоров'я» / О. А. Шевчук // Теорія та методика вивчення природничо-математичних і технічних дисциплін : зб. наук.-метод. праць. – Рівне : РДГУ, 2006. – Вип. 9. – С. 127–132.

15. Шевчук О. А. Формування системи валеологічних знань про здорову особистість через валеологічну освіту у «Школі здоров'я» на рівні вчителя / О. А. Шевчук // Теорія і методика вивчення природничо-математичних і технічних дисциплін : зб. наук.-метод. праць. – Рівне : РДГУ, 2007. – Вип. 10. – С. 133–139.

16. Шевчук Олена. Біологічний аспект валеологічних знань через валеологізацію біології у 8–му класі / Олена Шевчук // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград : РВВКДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – Вип. 101. – С. 372–381.

17. Шевчук О. А. Процес формування індивідуальної системи валеологічних знань на рівні функції через валеологізацію математики та алгебри в ЗОШ / О. А. Шевчук // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Педагогіка і психологія» : зб. наук. праць. – Чернівці, 2011. – Вип. 576. – С. 199–205.

Публікації в інших виданнях

18. Шевчук Олена. Взаємодія компонентів системи «здоров'я людини» при викладанні валеології в школі / Олена Шевчук // Актуальні проблеми валеологічної освіти в навчальних закладах України в сучасних умовах : зб.

наук. праць Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. – Кіровоград : КДПУ, 2002. – С. 70–74.

Тези та матеріали конференцій

19. Шевчук О. А. Стан викладання ОБЖ в ЗОШ Рівненської області / О. А. Шевчук, А. С. Юсенко // Безпека життєдіяльності: Наук.-метод. конф., 2003 р. : тези доповідей / – Х. : Нац. техн. ун-т «Харківський політехн. ін-т», 2003. – С. 15–16.

20. Шевчук О. А. Рекомендації щодо вивчення стану викладання ОБЖД у ЗОШ Рівненської області / О. А. Шевчук // Безпека життя і діяльності людини – освіта, наука, практика : III Всеукр. наук.-метод. конф., 18–19 березня 2004 р. : матер. конф. – Рівне : ДУВГ та П, 2004. – С. 75–76.

21. Шевчук О. А. Принципи реалізації програми з БЖД у гуманітарному університеті / О. А. Шевчук, М. П. Костюк // Безпек а життя і діяльності людини – освіта, наука, практика : УІ Міжнар. наук.-метод. конф., 2007 р. : матер. конф. – К. : Самміт-Книга, 2007. – С. 116–117.

22. Шевчук О. А. Убивство ненароджених дітей / О. А. Шевчук // Вікова фізіологія та валеологія : наук.-практ. конф. викл. та студ. кафедри валеології, 23–24 квітня 2007 р. : матер. конф. – Рівне : РДГУ, 2007. – Вип. 1. – С. 88–90.

23. Шевчук О. А. Чи є безпечним «безпечний секс»? / О. А. Шевчук // Вікова фізіологія та валеологія : наук.-практ. конф. викл. та студ. кафедри валеології, 23–24 квітня 2007 р. : матер. конф. – Рівне : РДГУ, 2007. – Вип. 1. – С. 84–88.

24. Шевчук О. А. Валеологічний підхід до проведення практичних занять з БЖД через системний аналіз / О. А. Шевчук // Вікова фізіологія та валеологія : наук.-практ. конф. викл. та студ. кафедри валеології, 23–24 квітня 2007 р. : матер. конф. – Рівне : РДГУ, 2007. – Вип. 1. – С. 91–95.

25. Шевчук О. А. Впровадження інноваційних технологій щодо формування культури здоров'я та позитивної мотивації на ЗСЖ у молоді / О. А. Шевчук // Шляхи вдосконалення освітніх оздоровчих технологій в процесі підготовки молодших спеціалістів : наук.-теор. конф., 2009 р. : тези доповідей. – Дубно : ДК РДГУ, 2009. – С. 7–9.

26. Шевчук О. А. Механізм формування системності індивідуальних валеологічних знань / О. А. Шевчук // Культура здоров'я : VII Міжнар. наук.-метод. конф., 23–24 червня 2010 р. : зб. наук. праць конф. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2010. – С. 140–141.

27. Шевчук О. А. Особливості підготовки студентів РДГУ під час вивчення дисципліни «БЖД» / О. А. Шевчук, М. П. Костюк // Безпека життя і діяльності людини – освіти, наука, практика: IX Міжнар. наук.-метод. конф., 20–22 травня 2010 р. : матер. конф. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – С. 194–196.

28. Шевчук О. А. Використання інноваційних підходів в процесі проведення практичних занять з «БЖД (ОП)» / О. А. Шевчук // Безпека життя і діяльності людини – освіта, наука, практика : X Міжнар. наук.-метод. конф., 2011 р. : зб. наук. праць конф. – К. : НАУ, 2011. – С. 696–701.

Навчально-методичні рекомендації

29. Шевчук О. А. Програма навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності»: для студентів гуманітарних і природничих спеціальностей / М. П. Костюк, О. А. Шевчук. – Рівне : РДГУ, 2006. – 23 с.

30. Шевчук О. А. Методичні вказівки з БЖД : [метод. посіб. для студ. вищих навч. закл. гуманіт. та природн. спеціальностей денної та заочної форм навчання] / М. П. Костюк, О. А. Шевчук. – Рівне : РДГУ, 2006. – 30 с.

31. Шевчук О. А. Методика викладання валеології та БЖД. Програма навчальної дисципліни (за вимогами кредитно-модульної системи). Для спеціальностей 6.010101 «Дошкільна освіта» та 6.010102 «Початкова освіта» / О. А. Шевчук. – Рівне : РДГУ, 2009. – 14 с.

АНОТАЦІЇ

Шевчук О. А. Формування системи валеологічних знань учнів основної школи у процесі навчання основ здоров'я. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02 – теорія та методика навчання (фізична культура, основи здоров'я). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2011.

У дисертації здійснено історико-педагогічний аналіз формування системи валеологічних знань учнів основної школи у процесі навчання основ здоров'я як педагогічної проблеми. Встановлено, що в основі формування системи валеологічних знань лежить система «Здоров'я як найвища індивідуальна та соціальна цінність»; розкрито функціонально-морфологічні характеристики цієї системи; розроблено шляхи практичної реалізації дидактичних умов та методику формування системи валеологічних знань у процесі навчання основ здоров'я.

Ключові слова: система валеологічних знань, соціальне й індивідуальне здоров'я, матриця системи валеологічних знань.

Шевчук Е. А. Формирование системы валеологических знаний учащихся основной школы в процессе обучения основ здоровья. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения (физическая культура, основы здоровья). – Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, Харьков 2011.

В диссертационной работе произведен историко-педагогический анализ формирования системы валеологических знаний учащихся основной школы в процессе обучения основ здоровья как педагогической проблемы. Установлено, что в современной школьной практике при осуществлении валеологического образования понятие «здоровья» сводится к физической составляющей. Малоэффективно решается проблема формирования индивидуального здоровья. В школе, на уроках по разным учебным предметам часто употребляется термин «система», но учащиеся не понимают сущности этого понятия, поэтому и не используют его как средство познания.

В процессе исследования выяснено, что в основе формирования системы валеологических знаний лежит система «Здоровья как наивысшая

индивидуальная и социальная ценность». Раскрыто функционально-морфологическую структуру системы, компонентами которой являются: уровень иерархии, функция, системообразующий фактор, элементы, структура и эмерджентное свойство системы с ее реляционным влиянием. То есть, чтобы определить систему, нужно наполнить конкретным предметным содержанием каждый функционально-морфологический компонент системы.

Показано, что система валеологических знаний имеет такую же функционально-морфологическую структуру, как и система «Здоровья». Однако она отличается от системы «Здоровья» тем, что к ее компонентам входят представления, понятия, суждения, теории. На основе матрицы разработана методика формирования системы.

По ходу педагогического эксперимента были выявлены и экспериментально подтверждены дидактические условия, в результате которых система валеологических знаний учащихся основной школы имеет более высокое качество. Такими условиями являются знание учениками характеристик системы как способа познания; формирования знаний о здоровье как целостности в единстве его составляющих; накопление подростками фонда валеологических знаний и организация их в систему как одновременные процессы; использование учениками теоретической модели здоровья для формирования, укрепления, сохранения, обновления собственного.

Обосновано, что качество системы знаний об индивидуальном здоровье – это системность знаний, то есть это качество системы, в которой элементами есть свойства первичной системы (иерархичность, функциональность, структурность, эмерджентность). В процессе педагогического эксперимента доказано, что между свойствами системы существует сильная корреляционная связь, что позволяет сформировать в учеников подросткового возраста систему знаний высшего качества.

Ключевые слова: система валеологических знаний, социальное и индивидуальное здоровье, матрица системы валеологических знаний.

O. A. Shevchuk. The Formation of the System of Valeological Knowledge of Secondary School Pupils in the process of studying basis of Healthcare. – Manuscript.

Thesis for Candidate Degree in Pedagogics. Speciality 13.00.02 – Theory and Methodology of Training (Physical Culture, Basis of Healthcare). – V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv 2011.

This thesis focuses on revealing the historical and pedagogical analysis of such pedagogical problem as the formation of the system of secondary school pupils' knowledge in the process of studying basis of Healthcare. It was ascertained that system «Health as the greatest individual and social value» is the basis of the formation of the system of valeological knowledge; all the characteristics (functional and morphological) of this system are revealed; ways of practical realization of didactic conditions and the methodology of the formation of the system of valeological knowledge in the process of studying healthcare basis are worked out.

Key words: system of knowledge in Valeology, social and individual health, matrix of valeological knowledge system.

Підписано до друку 21.11.2011. Формат 60x90 1/16.
Папір офсет. Гарнітура Times New Roman. Обл.-вид. арк. 0.9.
Наклад 100 прим. Зам. №341/1

Відруковано засобами оперативної поліграфії
редакційно-видавничого відділу
Рівненського державного гуманітарного університету
м. Рівне, вул. Ст. Бандери, 12, тел. (0362) 26-48-83